

PAWEŁ JANCZULEWICZ

AKCENTUACJA TEMATÓW NA *-ĘT- W KONTEKŚCIE POLSKICH DANYCH GWAROWYCH I HISTORYCZNYCH

COBISS: 1.01

Naglaševanje praslovanskih *-ęt-osnov v luči poljskih zgodovinskih in narečnih podatkov

Prispevek opisuje razporeditev samoglasniške kvalitete nemotiviranih *-ęt-osnov v poljskih narečjih. Rezultati analize so predstavljeni primerjalno z refleksi praslovanskih akcentskih paradigem v drugih slovanskih jezikih, še posebej v drugih zahodnih slovanskih jezikih, kjer so skladnosti še posebno trdne.

Ključne besede: akcentologija, dialektologija, praslovanske soglasniške osnove, zahodni slovanski jeziki

The Accentuation of Proto-Slavic *-ęt Stems in Light of Polish Historical and Dialect Data

This article describes the distribution of vowel quality in unmotivated *-ęt stems in Polish dialects. The results of the analysis are compared to the reflexes of the Proto-Slavic accentual paradigms in other Slavic languages, in particular the other West Slavic languages, where the correspondences are remarkably consistent.

Keywords: accentology, dialectology, Proto-Slavic consonant stems, West Slavic languages

- 0 Celem artykułu jest konfrontacja danych (głównie dialektalnych) języków zachodniosłowiańskich z rekonstrukcjami paradygmatów akcentowych tematów na *-ęt-, znanymi z opublikowanych dotychczas prac akcentologicznych. Podstawą dla rewizji rekonstrukcji pierwotnego miejsca i charakteru akcentu dla poszczególnych wyrazów w omawianej klasie są przede wszystkim dane dialektalne z polskiego obszaru językowego¹ ekscerpowane z kartotek *Słownika gwar polskich* (kartSGP), *Ogólnosłowiańskiego atlasu językowego*² (kartOLA), *Małego atlasu gwar polskich* (kartMAGP), *Atlasu językowego Śląska* (kartAJŚ), *Atlasu językowego polskiego Podkarpacia* (kartAJPP) oraz sygnalizowane we wcześniejszej literaturze zjawiska, które – jak się wydaje – nie znalazły należytego odbicia w późniejszych rekonstrukcjach.

1 Odwoływanie się do materiału polskiego w badaniach akcentologicznych nie należy do standardowych procedur.

2 Kartoteki w formacie cyfrowym są dostępne w Instytucie Języka Polskiego PAN w Krakowie.

1 WPROWADZENIE

Większość badaczy akcentu prasłowiańskiego przyjmuje istnienie trzech paradygmatów akcentowych (dalej: p.a.) w tematach na *-ĕt-: barytonicznego (*a*), oksytonicznego (*b*) oraz ruchomego (*c*).³ Poważniejszy problem badawczy stanowi rekonstrukcja krzywej akcentowej w paradygmacie ruchomym, gdzie rekonstruuje się ruchomość lateralną (alternacja między sylabą inicjalną a końcową) – Nsg. *pôrse, Gsg. *pôrsetę, Npl. *porsetá (Stang 1957: 94; Dybo 1981: 142) lub alternację między pierwszą i kolejną sylabą – Nsg. *porsĕ, Gsg. *porsĕte, Asg. *pôrse, Npl. *porsĕta (Sklârenko 1998: 133). Niemniej trudności przysparza przyporządkowanie poszczególnych wyrazów do określonych p.a. (najwięcej wątpliwości budzi wybór między paradygmatem *b* lub *c*), a także ustalenie związku między akcentuacją derywatu i podstawy. O ostatnim zagadnieniu najszerzej traktuje klasyczna praca V. A. Dybo (1981: 141–143), gdzie autor, na podstawie danych z języków południowosłowiańskich i przekazy z akcentowanych zabytków staroruskich, próbuje udowodnić całkowitą zgodność między p.a. derywatu a akcentuacją podstawy. Takie ujęcie ogranicza zasób wyrazów z długim wokalizmem rdzennym w typie oksytonicznym tylko do *byčĕ,⁴ co znacząco komplikuje objaśnienie poświadczonej w językach zachodniosłowiańskich długości samogłoski rdzennej kontynuantów psł. *dĕtĕ, *gqĕĕ, *zvĕrĕ i in. Brak oksytonów długowokalicznych w koncepcji V. A. Dybo utrudnia sformułowanie hipotezy o ewentualnym zmieszaniu się paradygmatów; mobilia z długim wokalizmem rdzennym musiałyby naśladować akcentuację oksytonów krótkowokalicznych, co nie wydaje się prawdopodobnym scenariuszem. W takim ujęciu jedyną alternatywą wydaje się hipoteza o kształtowaniu się akcentu kategorialnego, której uzasadnienie napotyka poważne przeszkody (zob. niżej).

Można podejrzewać, że najlepszym (najbezpieczniejszym) materiałem do badań nad kategorią będą – z jednej strony – kontynuanty psł. *žerbę, *porse, jako wyrazów pozbawionych motywacji na gruncie słowiańskim,⁵ z drugiej – derywaty o znaczeniu singulatywnym od kolektiwów: *dĕtĕ, *zvĕrĕ. Wyrazy te charakteryzują się szerokim zasięgiem w obrębie arealu słowiańskiego i zostały ukształtowane w epoce przedhistorycznej, co eliminuje podejrzenia o potencjalnym odnowieniu formy w ramach produktywnego modelu derywacyjnego. Naturalnie trzeba się liczyć z możliwością ujednoczenia barwy/iłoczasu/tonu w obrębie rodziny wyrazowej i ewentualnym formowaniem się akcentuacji kategorialnej na gruncie poszczególnych dialektów.

3 Po szczegóły odsyłam do pracy V. H. Sklarenki (1998: 131–134). Brak wiarygodnych hipotez odnośnie formowania się tematów na *-ĕt- nie daje możliwości porównania zewnętrznego (przegląd dotychczasowych koncepcji ze wskazaniem literatury, np. Arumaa 1985: 33–36; Olander 2015: 86–87).

4 Pomimo lemmatyzowania wyrazu w słownikach zestawiających leksykę słowiańską (SP I: 473; ESSĀ 3: 146), jego prasłowiańska metryka nie jest bezsporna.

5 Wyłączam z rozważań psł. *(j)ǎgnĕ, *(j)ǎgnĕte jak i inne wyrazy ze starym akutem rdzennym. Rekonstrukcja krzywej akcentowej i składu p.a. *a* nie wzbudza kontrowersji.

2 DYSTRYBUCJA ILOCZASU/BARWY SAMOGŁOSKI RDZENNEJ W JĘZYKACH ZACHODNIOŚLÓWIAŃSKICH

2.1 Materiał czeski i słowacki

W czeskim i słowackim języku literackim część wyrazów kontynuujących tematy na *-ět- charakteryzuje się długim wokalizmem, np. cz. *dítě, hřibě, zvíře* wobec *jehně, kuře*,⁶ *prase*; sła. *dieťa, žriebä, zvierä* wobec *jahňa, kura, prasa*. Materiały gwarowe w przeważającej większości jednoznacznie potwierdzają taką dystrybucję (dla kontynuantów *žerbę, *(j)agnę, *porse, *kurę zob. OLA-ls II: 80, 84, 88, 91; *zvěřę – OLA-ls I: 132; *dětě – SSN I: 312).

Długość wokalizmu najlepiej interpretować w nawiązaniu do paradygmatu oksytonicznego: utrzymanie długości przed oksytonezą w formie dwusylabowej (*žěrbě), skrót w trójsylabowej przed wewnętrznym starym akutem (*žerběte – paralela w typie *malřna) i późniejsze uogólnienie długości nom.-acc. sg. na pozostałe formy paradygmatu (Nonnenmacher-Pribić 1961: 153). Odbiciem pierwotnej dystrybucji może być alternacja *d'ifče, d'efčete* pojawiająca się w gwarach hanackich, którą – ze względu na geografie – trudno interpretować jako odwzorowanie alternacji, mogącej powstać w oparciu o skrót starego akutu w formach dłuższych niż dwusylabowe w p.a. *a7* (Babik 2012: 464p). Relikty pierwotnych stosunków iloczynowych prawdopodobnie zachowują gwary północno-wschodnio-czeskie, zwłaszcza w najbardziej na północ wysuniętej części, skąd pochodzą przekazy z alternacją iloczynową między odmianą sg. i pl.: *řibě, řiběte* : *řebata, řebat* (Hujer 1926: 123). W tym samym źródle wzmiankowana jest jeszcze alternacja *kůře*,⁸ *kůřete* : *kuřata*, jednak wygląda ona na ukształtowaną wtórnie pod wpływem starych oksytonów (na tym obszarze oczekiwaną postacią w derywacie od akutowego psł. *kūra byłoby *kouře : *kuřata), a nawet krótkowokaliczne *kůře* : *kuřata*.⁹ Przypomina to wtórne wprowadzenie długiego wokalizmu w tej kategorii spotykane w sła. *rybä, žiabä, medvied'a* (Nonnenmacher-Pribić 1961: 153) i barwy w słowiń. *riřq, žwřq* (zob. niżej), chociaż należy pamiętać, że *kůře* i *kůřete* są na gruncie czeskim niemotywowane (podstawy derywacyjne wyparte przez *slepice* i *kočka*).

6 W derywacie od podstawy barytonicznej oczekiwaną postacią byłoby *kouře. Wariant z długą samogłoską poświadczony jest w staroczeskim, krótkość w nom.-acc. sg. wynika prawdopodobnie z uogólnienia wokalizmu przypadków zależnych. Krótkość *jehně* niektórzy objaśniają zamkniętą sylabą inicjalną (Verweij 1994: 554).

7 Mimo wszystko niepokoi jednolity kierunek uogólnienia wokalizmu. Można by się spodziewać, że część gwar uogólni wokalizm skrócony.

8 Zasięg takiej postaci nom. sg. zmapowany i opatrzony komentarzem został w ČJA (5: 288–289).

9 Trudniejsze w interpretacji jest poświadczony na bardzo dużym obszarze czeskim i morawskim *kůřle*, objaśniane przez autorów ČJA jako rezultat wzdłużenia zastępczego (ČJA 5: 54, 57).

2.2 Materiał polski, kaszubski i słowiński

Analogiczne alternacje iloczynowe F. Lorentz podawał z dialektów słowińskich: *zdrěbą* : *zdrěbica*, *dřěvą* : *dřěvica*¹⁰ (Lorentz GP I: 426); pierwsza z tych alternacji notowana była jeszcze na północnych Kaszubach przez eksploratorów *Atlasu językowego kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich* (Topolińska 1964: 39). Pomimo licznych uogólnień wokalizmu (najczęściej w odwołaniu do form nom.-acc. sg.), należałoby założyć, że alternacje w tej kategorii ukształtowały się w p.a. b, ponieważ stary akut i cyrkumfleks skraca się niezależnie od pozycji (Babik 2012: 464).

Poniżej postaram się przedstawić możliwie najpełniejszy zasięg i charakter alternacji¹¹ w omawianej kategorii w dialektach polskich i kaszubskich, oraz – w miarę możliwości – w epoce historycznej. Należy jednak pamiętać o wypieraniu sufiksu *-ę* przez *-ak* na rozległym obszarze oraz nieprzystosowaniu kwestionariuszy do badań nad kategorią – większość z nich nie zawiera pytań o przypadki zależne. Najkorzystniej pod tym względem wypadła kwestionariusz OLA, gdzie uwzględniono odmianę kontynuantów psł. *żerbę, *porse, *dětę, chociaż dla *porse uwzględniono jedynie nom. sg. i nom. pl. Okoliczności te znacząco rzutują na ilość poświadczonych form rzeczowników, które są istotne dla badań akcentologicznych.

Psł. *dětę:

žěćąe || *žy'ćąe* : nom. pl. *žěćąeta*, gen. pl. *žěćųt*, instr. pl. *žěćąety* – Babice, pow. Garwolin (kartSGP); *žęće* : gen. sg. *žęcénća*, dat. sg. *žęcénću* – Golczowice, pow. Olkusz (kartOLA, pkt 300); *žięće* : gen. sg. *žięćinća*, dat. sg. *žięćinću*, nom. pl. *žięćinta*, gen. pl. *žięćont*, dat. pl. *žięćintom*, instr. pl. *žięćintami* – Kocierzowy, pow. Radomsko (kartOLA, pkt 292); *žięće* : gen. sg. *žięćinća*, dat. sg. *žięćinću* – Kramsk, pow. Konin (kartOLA, pkt 270); *žięće* : gen. sg. *žięćinća*, dat. sg. *žięćinću*, dat. pl. *žięćintom* – Państwów, pow. Wieluń (kartOLA, pkt 280); *žięće* || *žęće* : gen. sg. *žęćeća*, dat. sg. *žęćeću* – Ruski

10 Zwraca również uwagę różnica wokalizmu między nom. sg. *žęcą* (gen. sg. *žęca* [!]) a opartą na innym temacie formą pluralis *žęcą* (Lorentz GP III: 913).

11 W poniższym zestawieniu nie uwzględniam quasi-alternacji uchwyconych w materiałach OLA we wschodniej Polsce, ukazujących się w postaci samogłoski jasnej w nom.-acc. sg. i zwężonej w pozostałych formach np.: *žv'ežę* : gen. sg. *žv'ež'eńća*; *ć'eli* 'cieleń', gen. pl. *ć'elunt* : gen. sg. *ć'il'eńća*, dat. sg. *ć'il'eńću*, nom.-acc. pl. *ć'il'enta*, dat. pl. *ć'il'entam*, instr. pl. *ć'il'entami*, loc. pl. *ć'il'entax*; *ž'ięci*, ale gen. pl. *ž'ięcunt* : gen. sg. *ž'ię'eńća*, dat. sg. *ž'ię'eńću*, nom.-acc. sg. *ž'ię'enta*, dat. pl. *ž'ię'entam*, instr. pl. *ž'ię'entami* – Wiszniów, pow. Hrubieszów (kart. OLA, pkt 324). Taka realizacja uwarunkowana jest podwyższeniem artykulacji samogłosek średnich w sylabach nieakcentowanych i nie stanowi właściwej alternacji morfonologicznej. Przykład nom. sg. *ž'ięci* : gen. pl. *ž'ięcunt* ewentualnie mógłby wskazywać na utrzymywanie się alternacji, której obraz zaciemnia fonetyka gwary, jednak ze względu na wtórność formy pl. *ž'ię'enta* i duże wątpliwości co do utrzymania różnicy między staropolskim *ě* i *e* bezpieczniej będzie wyłączyć punkt spod obserwacji (wg. OF II: 121 gwara miałaaby rozróżniać kontynuanty *ě* i *e*, co nie zgadza się z zasięgiem mapowanym przez K. Dejnę (1973: mapa 34), por. też *žeka*, *mleko*; brak śladów wydłużenia zastępczego w: *šněk*, *žv'eš*, gen. pl. *džef*).

Bród, pow. Przysucha (kartOLA, pkt 293); stosunek form ze zwężeniem do form z samogłoską jasną w słowniku Mączyńskiego: *dziecię* (19) : *dziećię* (15), w przypadkach zależnych: *dziecięcica* (8) : *dziećięciem* (1) (Gonschior 1973: 206).¹²

Psł. *zvřę:

zvřýže || *zvříze* : nom. pl. *zvřízežynta* – Dąbrówka Wielkopolska, pow. Międzyrzecz (kartOLA, pkt 254); *zvřízeže* : gen. sg. *zvřízežqńća* – Podróżna, pow. Złotów (kartOLA, pkt 249); *zvřýže* : gen. sg. *zvřízežynńća* – Hyżne, pow. Rzeszów (kartSGP); stosunek form z kontynuantem długiej do form z samogłoską jasną w słowniku Mączyńskiego: *zwierzę* (31) : *zwierzę* (14), w przypadkach zależnych: *zwierzęcica* (47) : *zwierzęcica* (8) (Gonschior 1973: 206).

Psł. *žerbę:

žrybqę || *žyřbqę* || *žebqę* : gen. sg. *žyřbqęća* || *žebqęća*, nom. pl. *žebqęta*, gen. pl. *žebqęt* – Stoczek Łukowski (kartSGP); *žrębe* : gen. sg. *žrebeńća*, dat. sg. *žrebeńću*, nom.-acc. pl. *žreběnta*, gen. pl. *žrebonť*, dat. pl. *žreběntom*, instr. pl. *žreběntamy* – Trzebieszów, pow. Łuków (kartOLA, pkt 305); *žrębe* : gen. sg. *žrebeńća*, dat. sg. *žrebeńćoju* – Rozbity Kamień, pow. Sokołów Podlaski (kartOLA, pkt 297); *hżyba* : dat. sg. *hžebaću*, nom. pl. *hžeбата*, gen. pl. *hżybat*, dat. pl. *hżybatum* acc. pl. *hżyбата*, instr. pl. *z hżybatami* – Krzanowice, pow. Racibórz (kartOLA, pkt 29913); *žrybe* : gen. sg. *žrybeńća*, nom. pl. *žreběnta* – Niebieszczy, pow. Sanok (kartMAGP); *žrybó* : gen. sg. *žreběńća*, nom. pl. *žreběńta* – Kasinka Mała, pow. Limanowa (kartMAGP); *žrybe* : gen. sg. *žryběńća*, nom. pl. *žrebięta* – Janiszów, pow. Kraśnik (kartMAGP); *zgžębią* : nom. pl. *zgžębięnta* – Żukowo, pow. Kartuzy (kartMAGP); stosunek form ze zwężeniem do form z samogłoską jasną w słowniku Mączyńskiego: *zrzebię* (4) : *zrzebię* (1), w przypadkach zależnych: *zrzebięcica* (3) : *zrzebięcica* (0) (Gonschior 1973: 206).

Psł. *gõsę:¹⁴

gũśq : nom. pl. *gqsięta* – Olszowa, pow. Strzelce Opolskie (kartAJŚ, pkt 27); *gõsę* || *gũśę* : nom. pl. *gõsęynta* || *gũśęynta* – Komorní Lhotka, okres Mistek, Czechy (kartAJŚ, pkt 53); *gũśqę* || *gõśqę* : nom. pl. *gõśqęta* || *gqęśqęta* – Gończyce, pow. Garwolin (kartSGP); *gõsę* : nom. pl. *gęśęnta* – Przysięki pow. Jasło (kartAJPP, pkt 29); *gõśyn* || *gęśyn* : gen. sg. *gõśęńća* – Istebna, pow. Cieszyn (kartAJŚ, pkt. 55); *gqśę* : nom. pl. *gęśęta* – Dąbrówka Wielkopolska, pow. Międzyrzecz (Topolińska 1964: 39).

12 Według danych umieszczonych w SPXVI stosunek form ze zwężeniem wynosi 74 (-é-) : 71 (-e-), podany został jednak bez uwzględnienia poszczególnych form przypadkowych. W dem. *dziecińtko* ten stosunek wynosi już zaledwie 7 (-é-) : 57 (-e-) (SPXVI 6: 335–339).

13 Jest to punkt o czeskim podłożu dialektalnym (zob. OF I: 113–117).

14 Ten materiał należy potraktować z pewną rezerwą; wobec częstych dubletów różnice w wokalizmie mogą być wynikiem nawiązań do wokalizmu podstawy. Nosówka tylna w *gqsięciu* jednak przeważa w materiale, por. też postaci czeskie i słowackie (OLA-ls II: 92–93).

Zgromadzony materiał wydaje się potwierdzać utrzymywanie się alternacji wokalicznych między nom.-acc. sg. a pozostałymi przypadkami w dialektach polskich. Alternacje te nie tworzą areałów; ich nierównomierne rozmieszczenie wskazuje raczej na archaizmy niż niezależne innowacje. Wyrazy, w których je odnajdujemy, mają bardzo dobrze poświadczoną długość w rdzeniu w pozostałych językach zachodniosłowiańskich, podczas gdy tematy na *-ę-, dla których rekonstruuje się p.a. *a* w polskim ukazują się z jasną samogłoską rdzenną i krótką w słowackim (zob. np. kontynuanty psł. *(j)ǣgnę w OLA-ls II: 84–85).

Przeprowadzona kwerenda nie ujawniła alternacji *kontynuant długiej* : *kontynuant krótkiej* ani kontynuantu samogłoski długiej w całym paradygmacie odmiany wyrazu *prosię*. W literaturze wskazuje się zaledwie na kilka przykładów długości w nom. sg.: słoWiń. *porsą, prósą* obok *parsą, prosą* (Lorentz GP II: 747); *prósę* – GłóWczyce, pow. Słupsk; *prósę* – Konopiska, pow. Częstochowa (Topolińska 1964: 40). Formy słoWińskie i kaszubskie powinny być traktowane z dużą ostrożnością – długość w nom. sg. odnajdujemy również w derywatach od wyrazów należących pierwotnie do paradygmatu barytonicznego, por. słoWiń.: *kúřq* : *kúra*; *řibq* : *raba*; *žobq* : *žaba* (Lorentz GP II: 747), gdzie samogłoskę zwężoną w derywacie przekonująco objaśnia się jako dodatkową cechę kategorii, wprowadzoną na drodze morfologicznej (Topolińska 1964: 39). Postać *prósę* notowana w Konopiskach nie ma oparcia w materiałach z tego samego punktu zebranych dla OLA (zob. OLA-ls II: 88, pkt 291) ani w materiale szesnastowiecznym, gdzie nie poświadczono ani jednej formy ze zwężeniem (SPXVI 30: 405). Podobnie sytuacja przedstawia się w areale czesko-słowackim, gdzie nie odnotowuje się postaci z długim wokalizmem (OLA-ls II: 88).

2.3 Materiał górnołużycki

Obserwacja dawnych stosunków prozodycznych w języku górnołużyckim możliwa jest na tzw. grupach przestawkowych, gdzie *ó* i *ě* pojawia się pod starym i nowym akutem oraz jako refleks długości przedakcentowej. Analiza materiałowa wymaga wyłączenia pozycji, gdzie *ó* i *ě* znajduje się w sylabie zamkniętej po zaniku jeru, a także pozycji, w której *o* uwikłane jest w prawostronny kontekst labialny lub welarny (*ó* w tej pozycji nie występuje).

Wspomniane restrykcje umożliwiają rozpatrzenie kontynuantów psł. **porse* oraz **žerbę*, co w swoim czasie uczynił V. A. Dybo, pokazując, że gł. *žřěbjo* należy wyprowadzać z oksytonicznego **žerbę*, natomiast *prosjo* (< **pôrse*) musiało pierwotnie należeć do paradygmatu ruchomego (Dybo 1963: 68, 71). Dystrybucja ta całkowicie odpowiada stanowi obserwowanemu w pozostałych językach zachodniosłowiańskich.

3 KORESPONDENCJE MIĘDZY P.A. B I C W TEMATACH NA *-ĘT-

Materiał zachodniosłowiański wykazuje spójność pod względem odzwierciedlenia akcentuacji dziedziczonych tematów na *-ę-. Z dużym prawdopodobieństwem

można podejrzewać, że w dialektach, które legły u podstaw języków zachodniosłowiańskich, odzwierciedlone są trzy paradygmaty akcentowe dla danej kategorii: *(j)ǫgnę (*a*); *dětę, *zvěřę, *žerbę (*b*); *pōrse (*c*).¹⁵

Długowokaliczne wyrazy motywowane od podstaw ruchomych¹⁶ włączane są do typu kontynuującego dawne oksytona, por. ogpol. *gąsię* (z wariantem *gęsię*), cz. *house*, sła. *húsa* (zob. OLA-ls II: 92–93) ← *gōsь; pol. *książę* (w SPXVI 11: 371 nie wspomina się o ewentualnych zapisach, które mogłyby wskazywać na nosówkę przednią), cz. *kníže* ← *kǫněзь; kasz. i wlkp. *dřevę* (Topolińska 1964: 39), sła. *drievä* ← *dērvō i in. Na uwagę zasługuje różnica między cz. *káče*, sła. *káča* (tak też w dialektach, zob. OLA-ls II: 94–95) a pol. dial. *kaczę* i *káčę*, które poza Kaszubami i Śląskiem pojawia się z samogłoską jasną¹⁷ (Topolińska 1964: 39), jednak rekonstrukcja podstawy derywacyjnej napotyka już poważne trudności na poziomie segmentalnym (*kačьka ← *kača – jak mógłoby świadczyć słowiń. *kača* i dłuż. *kaca* – SEK III: 11¹⁸). Krótkość wokalizmu rdzennego w gwarach słowackich i samogłoska jasna w polskich sugerują, że należałoby unikać podejrzeń o związek z p.a. *b* lub *c*; zwężenie w derywacie na *-ęt- w kaszubskim mogło powstać na drodze morfologicznej, gwary śląskie natomiast nawiązują arealnie do postaci czeskich i słowackich.

Największą zgodność między dialektami zachodnio- a południowosłowiańskimi¹⁹ w obrębie wyrazów, dla których jako wyjściowy można przyjąć p.a. *c*, wykazują kontynuanty psł. *pōrse. Badacze, którzy rekonstruują dwa wyjściowe paradygmaty, przeciwstawiając akcent barytoniczny oksytonezie kolumnalnej nie odwołują się do krótkości w zachodniosłowiańskim, objaśniając alternacje typu *prāse*, gen. sg. *prāseta* analogią do tematów na *-men-: *vrēme*, gen. sg. *vrēmena*²⁰ (Stankiewicz 1986: 405). Tymczasem w dialektach czakawskich, sztokawskich i kajkawskich formy kontynuujące psł. *pōrse jednoznacznie wskazują na wyjściową ruchomość, w tych ostatnich niekiedy przeciwstawiają się refleksom *žerbę, wskazującym na oksytonezę (gwary sztokawskie i czakawskie wskazują raczej na ruchomość): *prǫ:sa* : *žǫ:ba* (27 – Domagović), *prā:se* : *žre:be*, *ždrie:ba* (28 – Domaslovec), *prā:se* :

15 Typ *a* i *c* w zasadzie nie jest rozróżniany (jednym z niewielu wiarygodnych przykładów, mogącym odzwierciedlać p.a. *a* jest stcz. *kúře*); paradygmat ruchomy rekonstruuje się ze względu na nieakutowy charakter pierwiastka, por. lit. *pařšas*, i – przede wszystkim – s. i ch. *prāse*, gen. sg. *prāseta*, z regularnym skrótem cyrkumfleksu w formie trój sylabowej. Głuz. *projsjo* niestety nie ma wewnątrzjęzyckiego porównania.

16 Mało jest w tej kategorii derywatów od oksytonów długowokalicznych: stcz. *hýčě* (beycze), sła. *hýča* ← *býkь.

17 Wg kartoteki SGP formy ze zwężeniem pojawiają się również w kilku wsiach w powiecie garwolińskim: *kocqé* (Brzeście, Pogorzelski, Domaszew).

18 W hasle powołano się również na cz. *káča*, ale istnienia tej postaci nie udało się potwierdzić (tylko jako nomen proprium *Káča* od imienia *Kateřina*).

19 Celowo nie rozważam nawiązań wschodniosłowiańskich ze względu na (zbyt) silną tendencję do generalizacji akcentu kategorialnego.

20 O trudnościach z ustaleniem wyjściowej akcentuacji *vermę zob. Pronk 2009: 105.

ždrĕ:ba (30 – Cubinec)²¹ (OLA-ls II: 80, 88).²² Trudniejsze w interpretacji są dobrze znane postacie słoweńskie: *dĕte*, gen. sg. *detĕta*; *tĕle*, *telĕta* (Pleteršnik); ale: *prasĕ*, *prasĕta* i *prasĕ*, *prasĕta*; *žrĕbĕ*, *žrĕbĕta* : *žrĕbĕ*, *žrĕbĕta* (Stang 1957: 93, cyt. za Valjavcem), gdzie dwa ostatnie wyrazy wskazują na wyjściową ruchomość (z późniejszymi przekształceniami).

4 WNIOSKI

Dane języków zachodniosłowiańskich wydają się potwierdzać słuszność rekonstrukcji trzech paradygmatów akcentowych w ujęciu Chr. Stanga, zakładającą w typie ruchomym alternację między pierwszą a ostatnią sylabą. Pomimo braku przekazów pozwalających empirycznie potwierdzić, że akcent spoczywał w formach pluralis na ostatniej sylabie, to ta koncepcja najlepiej tłumaczy krótkość sylaby rdzennej w formach kontynuujących psł. *pōrsę w językach zachodniosłowiańskich, alternację znaną z serbskiego i chorwackiego *prāse*, *prāseta*, częściowo także sło. *prasĕ*. Niezbyt jasno przedstawia się ewentualny skład tego paradygmatu; wśród wyrazów niemotywowanych mogłoby tu jeszcze wchodzić *žĕrbę, jednak założenie włączenia go w zachodniosłowiańskim do paradygmatu oksytonicznego jest trudne do uzasadnienia.²³ Postulowanie wyodrębnienia się akcentuacji kategoryjalnej lub mieszanienia się paradygmatów nie objaśnia, dlaczego *pōrsę miałyby zostać wyłączone z uogólniania akcentu. Z kolei przyjęcie koncepcji V. A. Dybo o całkowitej zgodności między p.a. derywatu a podstawy jest trudne z powodów przedstawionych powyżej, więc nie można wykluczyć, że obserwowana w niektórych dialektach południowosłowiańskich zgodność p.a. derywatu i podstawy została wprowadzona wtórnie.

Zaskakująca jest dobrze udokumentowana konsekwencja włączania do typu oksytonicznego derywatów od tematów na *-i-, w którym oksytoneza jest poświadczona tylko szczątkowo (zob. Sklārenko 1998: 123, 126). Na południu Słowiańszczyzny ślady lub przynależność do p.a. *b* wykazują: *dĕtĕ ← *dĕtĕ (ch. *dijĕte*, *djĕteta*; sło. *dĕte*, *detĕta*); *zvĕrĕ ← *zvĕrĕ (ch. *zvjĕre*, *zvjĕreta*, ale w j. lit. *zvjĕre*, *zvjĕreta*); *gōsĕ ← *gōsĕ (por. wyżej materiał kajkawski). Oczywiście całość wymaga dalszych badań, uwzględnienia wyrazów krótkowokalicznych i

21 Gwary te mogą w większym stopniu nawiązywać akcentuacją tematów na *-ęT- do języków zachodniosłowiańskich, por: *gō:se* (27), *gu:se* (28), *gū:se* (30) i staroakutowe *ʼjajĕne* (28), *ʼjaĕne* (30), ale niejednoznaczne *jā:ne* (27) (w tym punkcie też: *slā:ma*, *krā:va*, *orā:ti* – FO: 305).

22 Por. też akcentuację w języku J. Križanicia: nom.-acc. sg. *prāse* : nom.-acc. pl. *prāseta*, ale: *vri:m'e*, *zvi:r'e*, *ždri:b'e* (Borys 1986: 69, 109).

23 Niewykluczone, że cz. *hřebná* i sła. *žrebná* 'żrebná' jest śladem po p.a. *c*. Trudno jednak mieć pewność, że jest to bezpośredni derywat od *žerbę, a nie przekształcenie starszego *sōžerba(-ja), zob. Borys 1975: 135–139. Sytuacja w gwarach polskich nie rysuje się jasno; pojawiają się formy *žrĕbna* i *žrebná*, nie tworząc wyraźnych arealów (OLA-ls II: 166), ale możliwe są tu pewne wtórne relacje słowotwórcze. W dialektach Polski północnej należy się liczyć z możliwością wzdłużenia zastępczego po zaniku jeru.

lepszego rozpoznania sytuacji w dialektach – zwłaszcza słoweńskich i bułgarskich – niż uczyniono to w niniejszym przyczynku.

LITERATURA

- Arumaa 1985** = Peeter Arumaa, *Urslavische Grammatik III: Formenlehre*, Heidelberg: Carl Winter, 1985.
- Babik 2012** = Zbigniew Babik, *Korespondencje akcentowe między słowiańskim i starszymi językami indoeuropejskimi (pierwotne neutra tematyczne): przyczynki do krytyki akcentologii post-Illicz-Swityczowskiej*, Kraków: Lexis, 2012.
- Boryś 1975** = Wiesław Boryś, *Prefiksacja imienna w językach słowiańskich*, Wrocław i in.: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1975.
- Boryś 1986** = Wiesław Boryś, *Studia nad dialektem czakawskim Juraja Križanicia. Akcentuacja rzeczowników*, Wrocław i in.: Ossolineum, 1986.
- ČJA 5** = *Český jazykový atlas 5, 2.*, elektronické, opravené a doplněné vydání, Brno: Academia, 2016 (<http://cja.ujc.cas.cz/ČJA5/>) (dostęp: 27.01.2017).
- Dejna 1973** = Karol Dejna, *Dialekty polskie*, Wrocław i in.: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1973.
- Dybo 1963** = Владимир А. Дыбо, *Об отражении древних количественных и интонационных отношений в верхнелужицком языке*, [в:] *Сербо-лужицкий лингвистический сборник*, отв. ред. Л. Э. Калнынь, Москва, 1963.
- Dybo 1981** = Владимир А. Дыбо, *Славянская акцентология: опыт реконструкции системы акцентных парадигм в праславянском*, Москва: Наука, 1981.
- ÈSSÂ 3** = *Этимологический словарь славянских языков: праславянский лексический фонд 3: *bratъсь – *сыръку*, отв. ред. О. Н. Трубачев, Москва: Наука, 1976.
- FO** = *Fonološki opisi srpskohrvatskih/hrvatskosrpskih, slovenačkih i makedonskih govora obuhvaćenih Opšteslovenskim lingvističkim atlasom*, Sarajevo, 1981.
- Gonschior 1973** = Hannelore Gonschior, *Die geneigten Vokale als Reflexe altpolnischer Längen im Wörterbuch von Jan Mączynski*, München: Otto Sagner, 1973.
- Hujer 1926** = Oldřich Hujer, *Drobnosti gramatické (k české kvantitě)*, [w:] *Listy filologické* (Praha) 1926, 123.
- Lorentz GP** = Friedrich Lorentz, *Gramatyka pomorska I–III*, Wrocław – Warszawa – Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1958–1962.
- Nonnenmacher-Pribić 1961** = Elisabeth Nonnenmacher-Pribić, *Die baltoslawischen Akzent- und Intonationsverhältnisse und ihr quantitativer Reflex im Slavischen*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1961.
- OF I** = Zuzanna Topolińska, *Opisy fonologiczne polskich punktów „Ogólnosłowiańskiego atlasu językowego” I: Kaszuby, Wielkopolska, Śląsk*, Wrocław i in.: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1982.
- OF II** = Anna Basara – Jan Basara, *Opisy fonologiczne polskich punktów „Ogólnosłowiańskiego atlasu językowego” II: Małopolska*, Wrocław i in.: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1983.
- OLA-Is I** = *Общеславянский лингвистический атлас: серия лексико-словообразовательная 1: животный мир*, Москва, 1988.
- OLA-Is II** = *Общеславянский лингвистический атлас: серия лексико-словообразовательная 2: животноводство*, Warszawa, 1994.
- Olander 2015** = Thomas Olander, *Proto-Slavic Inflectional Morphology: A Comparative Handbook*, Leiden – Boston: Brill, 2015.
- Pleteršnik** = Maks Pleteršnik, *Slovensko-nemški slovar*, Ljubljana, 1894–1895.
- Pronk 2009** = Tijmen Pronk, *The accentuation of the Slavic n-stems*, [w:] *Stressing the past: papers on Baltic and Slavic accentology*, ed. by T. Olander – J. H. Larsson, Amsterdam – New York: Rodopi, 2009.
- SEK III** = Wiesław Boryś – Hanna Popowska-Taborska, *Słownik etymologiczny kaszubszczyzny III*, Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy, 1999.

- Skłärenko 1998** = Віталій Г. Скляренко, *Праслов'янська акцентологія*, Київ: Українська книга, 1998.
- SP** = *Słownik prasłowiański I*, pod red. Franciszka Sławskiego, Wrocław i in.: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1974.
- SPXVI** = *Słownik polszczyzny XVI wieku I*–, pod red. M. Mayenowej [od t. XXXV pod red. K. Mrowcewicza], Wrocław – Warszawa – Kraków, 1966–.
- SSN I** = *Slovník slovenských nářečí 1: A–K*, red. I. Ripka, Bratislava: Veda, 1994.
- Stang 1957** = Christian S. Stang, *Slavonic accentuation*, Oslo: Universitetsforlaget, 1957.
- Stankiewicz 1986** = Edward Stankiewicz, *The Slavic Languages: Unity in Diversity*, Berlin – New York – Amsterdam: de Gruyter, 1986.
- Topolińska 1964** = Zuzanna Topolińska, *Stosunki iloczasowe polsko-pomorskie*, Wrocław – Warszawa – Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1964 (Prace językoznawcze 39).
- Verweij 1994** = Arno Verweij, *Quantity patterns of substantives in Czech and Slovak, [w:] Dutch Contributions to the Eleventh International Congress of Slavists: Linguistics*, Amsterdam: Rodopi, 1994 (Studies in Slavic and General Linguistics 22), 493–567.

POVZETEK

Naglaševanje praslovanskih *-ćt-osnov v luči poljskih zgodovinskih in narečnih podatkov

Prispevek predstavlja razporeditev samoglasniške kvalitete nemotiviranih *-ćt-osnov v poljskih narečjih. Primerjava nemotiviranih besed kaže, da zahodni slovanski jeziki izkazujejo tri naglasne paradigme (a, b in c), nekatera poljska narečja pa še vedno ohranjajo alternacije, ki najbrž izvirajo iz naglasne paradigme b. Nobenega dejanskega dokaza ni za razdelitev, ki jo je predlagal V. A. Dybo in po kateri naj bi naglaševanje *-ćt-osnov sovpadalo z naglaševanjem derivacijske osnove. To stališče onemogoča razlago zahodnoslovanske razporeditve naglasnih paradigem in zveze med nekaterimi mobilnimi *-i-osnovami in izpeljanimi *-ćt-osnovami, naglašeni na zadnjem zlogu.